

ANİ KAZISINDA BULUNAN SELÇUKLU ÇARŞI MESCİDİ

SELJUKIAN BAZAAR MASJİD WHAT FOUND AT ANİ EXCAVATION

Muhammet ARSLAN*

Doç. Dr. Ani Örenyeri Kazı Başkanı, Kafkas Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü

muhammet.arslan@kafkas.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0002-5964-7007>

Özet

Kars'ın 45 km doğusunda bulunan Ani, Arpaçay ile birlikte Bostanlar ve Mığmığ Dereleri'nin sınırladığı 100 hektarlık bir üçgen içerisinde yer alır. Stratejik coğrafi konumu ve savunmaya elverişli müstahkem yapısı ile sürekli bölgede yaşayan devlet ve beyliklerin hedefinde olmuş, çok kez saldırı ve istilalara uğramıştır. 19 yıllık Bizans yönetimiyle geçen fetret devrinden sonra 1064 yılında, Sultan Alparslan liderliğindeki Selçuklu ordusu tarafından fethedilmiş ve şehirde yeni bir dönem başlamıştır. Bu dönemin günümüze değin ulaşabilen en büyük mirasını ise mimari oluşturmuştur. Hiç şüphesiz Ani, Selçukluların şenlendirmesiyle yeniden şekillenmiş ve Türk-İslam kimliği kazanmıştır. Ebu'l Menûchehr Külliyesi, Ebu'l Muammeran Külliyesi, kümbet ve mezarlık alanı, hamamlar, konutlar, çarşı ve saray-köşk-malîkâne gibi sivil mimari örnekler, kente Türk-İslam kimliği kazandıran eserlerden birkaçıdır. Nice eser ise gün yüzüne çıkarılacağı güne kadar toprak altındaki uykusuna devam etmektedir.

Burada konu edilen ve 2020 yılındaki kazı çalışmalarıyla keşfedilen mescit, devrin bugüne kadar bilinmeyen bir eseri olarak karşımıza çıkar. Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı olarak inşa edilen mescidin çarşıdaki esnafın kullanımına tahsis edildiği anlaşılmaktadır. Harim mekânı, ortasındaki sekizgen planlı iki taş kaide üzerinde ahşap destekler tarafından taşınmaktadır. İçten ahşap, dıştan ise düz toprak damlı olduğu tahmin edilmektedir. Bu yazıda, mescidin kazı süreçleriyle birlikte plan ve mimarisi tanıtılmış ve tarihsel süreci değerlendirilmiştir. Ayrıca 2021 yılı kazı sezonunda uygulanan konservasyon çalışmaları anlatılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ani, Sultan Alparslan, Selçuklu Çarşısı, Çarşı Mescidi, Konservasyon.

* 2020 ve 2021 yıllarında kazısı yapılan mescit alanı ve diğer kazı alanlarında görev yapan ekip arkadaşlarıma ve öğrencilerimize teşekkür ederim.

Abstract

Ani located 45 km east of Kars, is located in a triangle of 100 hectares bounded by Bostanlar and Mıgımgı Streams, together with Arpacay. With its strategic geographical location and fortified structure suitable for defense, it has always been the target of states and principalities living in the region, and has benefited abundantly from attacks and invasions. After the interregnum period of 19 years of Byzantine rule, it was conquered by the Seljuk army led by Sultan Alparslan in 1064 and a new era began in the city. Architecture has created the greatest legacy that has survived to the present day of this period. Undoubtedly, Ani was reshaped with the cheering of the Seljuks and gained a Turkish-Islamic identity. Civil architectural examples such as Ebu'l Menûçehr Complex, Ebu'l Muammeran Complex, dome (tomb) and cemetery area, baths, residences, bazaar and palace-pavilion-mansion are some of the works that gave a Turkish-Islamic identity to city. Many works continue to sleep underground until the day they are unearthed.

The masjid, which is the subject here and discovered with the excavations in 2020, appears as an unknown building of the period. It is understood that the masjid, which was built in a rectangular plan in the east-west direction, was allocated for the use of the tradesmen in the bazaar. The sanctuary is supported by wooden supports on two stone pedestals with an octagonal plan in the middle. It is estimated that it has a wooden roof on the inside and a flat soil roof on the outside. In this article, the plan and architecture with the excavation processes of the masjid were introduced and its historical process was evaluated. In addition, conservation studies applied in the excavation season of 2021 are explained.

Keywords: Ani, Sultan Alparslan, Seljuk Bazaar, Masjid of Bazaar, Conservation

Giriş

Kars'ın 45 km doğusunda, Türkiye-Ermenistan sınırının sıfır noktasındaki iki ülkeyi birbirinden ayıran Arpacay suyunun batı yakasında bulunan Ani, neredeyse 5 km'yi bulan ihtişamlı surları ve yaklaşık 100 hektarlık yüzölçümü ile Ortaçağ'ın "müstahkem kale"lerinden biridir. Şimdiki bilgilerimizle geç kalkolitik çağdan itibaren yaşama dair izleri sürebildiğimiz kent, günümüze kadar 5000 yıllık zengin tarihi geçmişi ile birçok farklı medeniyetin arzuladığı ve sahip olmaya çalıştığı stratejik bir durak konumundadır (Arslan, 2021a: 29-33; Kökten, 1943: 610; Kökten, 1944: 670-671).

Ani'nin hiç şüphesiz birinci refah dönemi İslam halifelerine ve bazen de Bizans'a bağlı olarak kentte hüküm süren Bagratunî Hanedanlığı dönemine rastlar (Arslan, 2021b: 473). 961 yılında Bagratunîlerin merkezi konumuna gelmesi ve ardından 992 yılında Ergine'deki Katolikosluk merkezinin buraya taşınması, Ani'nin hem siyasi hem de dini bir merkez olmasına sebep olmuştur (Andreasyan, 2000: 6-7;

Arpee, 1946: 86; Arslan, 2021a: 37, 43; Arslan, 2021b: 473; Barthold, 1978: 435; Grousset, 1970: 471-472; Kırzioğlu, 1953: 288, 297). Böylelikle ticari manada da zenginleşen kent, bu dönemde inşa edilen çok sayıdaki kilise ve şapelleriyle kısa sürede imar edilmiştir (Arslan, 2021a: 11).

Ani'deki Bagratunî hâkimiyeti bir Bizans tuzağıyla son bulmuştur. Birkaç saldırıyla Ani'yi ele geçiremeyeceğini anlayan Bizans, çareyi zorbalıkta bulmuştur. 1045 yılında, dönemin Bizans İmparatoru Monomakos tarafından İncil ve kutsal haç vaadiyle başkent İstanbul'a davet edilen Bagratunîlerin son emîri II. Gagik, burada Ani'nin Bizans'a devredildiğine dair senedi imzalamak zorunda kalmıştır (Arpee, 1946: 95; Arslan, 2021a: 44; Arslan, 2021b: 473; Grousset, 1970: 567-568; Kırzioğlu, 1953: 315-317). 1045-1064 yılları arasında Bizans hâkimiyetinde geçen bu süre, Ani'nin siyasal, sosyal ve ticari olarak fetret devrini yaşadığı bir dönem olmuştur. Bu fetret şehrin imarına da yansımış, tabiri caizse kente bir tane bile Bizans çivisi çakılmamıştır (Arslan, 2021a: 11, 45; Arslan, 2021b: 473)¹.

Ani'nin ikinci refah dönemi 1064-1199 yılları arasında yaşanan Selçuklu devrine aittir (Arslan, 2021a: 12, Arslan, 2021b: 473-474). Şöyle ki, Sultan Alparslan'ın "Rum Gazâsı" adıyla çıktığı batı seferinin son durağı Ani olmuştur. 1064 yılının 16 Ağustos günü fethedilen Ani, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun Anadolu'da elde ettiği ilk şehir unvanını kazanırken; "müstahkem bir kale" olarak nitelenerek fethedilmesinin oldukça zor olduğu ima edilen kenti yaklaşık bir ay kadar süren muhasara sonucu fetheden Sultan Alparslan ise dönemin Abbâsî Halifesi Kâim Biemrillâh tarafından "Ebu'l Feth (Fetih Babası)" unvanına layık görülmüştü (Ahmed bin Mahmud, 2011: 77-80; Andreasyan, 2000: 119-122; Arslan, 2021a: 45-54; Arslan, 2021b: 472; Cengiz, 2018: 67-72; Gregory Abû'l Farac, 1945: 316-317; Grousset, 1970: 598-599; İbnü'l-Esîr, 2016: 236-237; Kırzioğlu, 1953: 331-340; Kırzioğlu, 1971: 132; Kırzioğlu, 1982: 40-48; Kırzioğlu, 1983: 196-197; Köymen, 2017: 265-266; Lastivertli Aristakes, 2019: 111-114; Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah; 2017: 74-75; Piyadeoğlu, 2019: 50-54, 64; Sevim, 2019: 20-21; Sibt İbnu'l-Cevzî, 2011: 135-136; Şadrüddîn Ebu'l-Hasan 'Ali İbn Nâşır İbn 'Ali El-Hüseynî, 1999: 26-28; Tarîh-i Âl-i Selçuk, 2014: 21; Turan, 2017: 155-156; Vardan, 1937: 177).

Fethin hemen ardından bir yandan Bizans'ın bıraktığı derin sosyal yaralar iyileştirilirken² öte yandan savaş esnasında oldukça tahrip olan şehir surları onarıldı. Bu onarımlara ait kitabe, Aslanlı Kapı üzerinde durmaktadır (Arslan, 2021a: 55, 87; Arslan, 2021b: 474; Erdal, 2019: 130; Kırzioğlu, 1953:

¹ Her ne kadar bazı kaynaklar (Barthold, 1978: 435; Kırzioğlu, 1953: 330), bu dönem Ani'nin batısındaki Alaca Dağ'dan getirilen büyük bir su kemerinden bahsetseler de bunun varlığıyla ilgili herhangi somut bir veriye ulaşılamamıştır. Belki de bu imar faaliyeti, Bagratunîler eliyle yaptırılan bir su kemerinin Bizans tarafından yapılan onarımından ibarettir.

² Özellikle kentte yaşayan Ermenilerin Bizans yönetimiyle birlikte huzurları kaçmıştı. Zira Bizans, buradaki Ermeniler'e köpek, köpeğe de Ermeni diyerek sosyal bir yara açmışlardı. Selçuklu fethiyle rahata eren kentteki Ermeniler, yeniden eski huzurlu günlerine geri dönmüş ve hatta 1090 yılında Sultan Melikşah'ın onayıyla yeniden Katolikosluk merkezi olmuşlardı (Arslan, 2021a: 55; Kırzioğlu, 1953: 365-366).

361-362, 369). Selçuklularla birlikte Ani, yeni bir mimari dokuyla şenlendirilmeye başlandı. Özellikle kuzeydeki Aslanlı Kapı'dan başlayıp Ebu'l Menûçehr Camii'ne kadar uzanan yaklaşık 1 km'lik aks ve çevresi, kentin yeni sakinleri olan Selçuklu eserleriyle donatıldı (Arslan, 2021a: 12, 223). Aynı zamanda Anadolu Türk mimarisinin de başlangıcını oluşturan cami ve mescitler, kümbet ve mezarlıklar, hamamlar, konutlar, dükkân ve atölyeler bu eserlerden sadece bazılarıdır.

2020 yılı kazı sezonunda ortaya çıkarıp 2021 yılı sezonunda konserve ettiğimiz mescit (Fotoğraf: 1) ise kentteki Selçuklu devrine ait eserlerin bir kısmının halen daha toprak altında olduğunun açık bir göstergesidir.

Fotoğraf 1: Mescidin konumu

Çarşı Mescidi

Çarşı içinde bulunmasından ötürü “Çarşı Mescidi” olarak adlandırılan yapı, Ebu'l Muammeran Camii'nin yıkık minaresinden Ebu'l Menûçehr Camii'ne (güneye) giderken yaklaşık 100 m sonra, çarşının doğusunda bulunmaktadır. 2020 yılındaki kazı çalışmalarımız esnasında bulunmuş (Arslan, 2021a: 127; Arslan, 2021b: 477; Arslan vd., 2022: 58-59) ve 2021 yılı kazı sezonunda da iyileştirilerek konservasyona tabi tutulmuştur.

Üzerindeki yaklaşık 1.50 m kalınlığındaki toprak tabakanın kaldırılmasıyla ulaşılan mescit (Fotoğraf: 2-3-4), doğu-batı doğrultusunda 9.75 x 5.75 m ölçülerinde dikdörtgen planlı bir yapıdır (Çizim: 1, Fotoğraf: 5). Mescidi çevreleyen duvarların kalınlığı ise 0.65 m'dir. Mescidin doğu ve batı cephelerinde birer giriş kapısı bulunur. Bu kapılardan batıdaki çarşı sokağına açılanı, mescidin kuzeybatı köşesine denk gelir. 1.05 m genişliğindeki bu açıklık, kalan izlerden anlaşılabilirdiği kadarıyla nitelikli bir forma sahiptir. Eşiğinde, siyah renkli büyükçe bir sal taşı vardır. Bu kapının doğu simetriğindeki giriş açıklığı

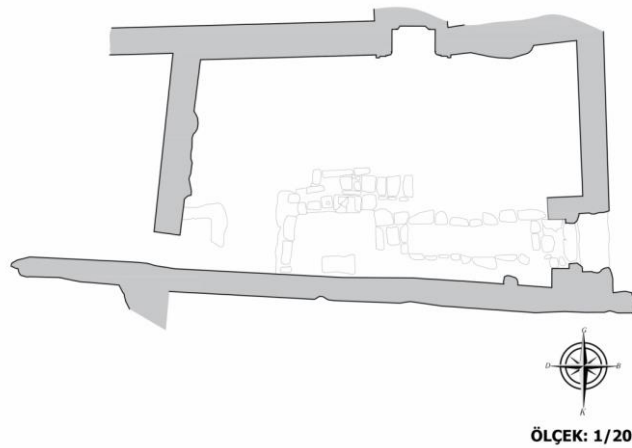
ise daha küçük boyutlarda olup oldukça sadedir. Bunun çarşının paralelindeki bir sokağa mı, yoksa mescitle ilintili başka bir mekâna mı açıldığı ancak doğuda kalan bu alanın kazısıyla anlaşılacaktır.

Fotoğraf 2-3: Mescit alanının kazı öncesi görünümü

Fotoğraf 4: Mescit alanının kazı esnasındaki görünümü

Çizim 1: Mescit alanının kazı sonrası planı (Esra ve Semih Yılmaz)

Fotoğraf 5: Mescidin kazı sonrası görünümü (2020 yılı sezonu)

Mescit, harim mekânının kuzeyindeki tesisatın kaldırılmasıyla ortaya çıkan sekizgen kesitli taş ayaklar üstünde muhtemelen ahşap destekler tarafından taşınan ahşap bir tavana sahipti. Üst örtüsünün ise düz toprak damlı olduğu tahmin edilebilir. Mescit, sarımtırak renkli düzgün kesme taş malzemeden inşa edilmiştir.

Harim mekânının güney duvarının ortasında bulunan mihrap nişi dikdörtgen kesitlidir (Fotoğraf: 6). İç bükey, dış bükey ve düz profillerle sınırlanmıştır. Mevcut haliyle zeminden itibaren yaklaşık 1.00 m yüksekliğe sahiptir, kavsarası günümüze ulaşamamıştır. Bu nedenle nasıl bir kavsaraya sahip olduğu bilinmemektedir. Nişin genişliği 1.10 m, derinliği ise 0.65 m'dir.

Fotoğraf 6: Mescidin mihrap görünümü

Mescidin 2020 yılındaki ilk kazısında, harim mekânının kuzey duvarı önünde bir tesisatla karşılaşılmıştır (Fotoğraf: 7-8-9). Çarşı sokağına açılan kuzeybatı köşesindeki asıl giriş kapısından iki basamakla inilen ve iki sıra blok taşlarla sınırlanan 3.30 x 0.90 m. ölçülerindeki dar bir hol ile ulaşılan

tesisat kısmı, dört tarafı taşlarla çevrili 2.10 x 1.05 m ölçülerinde küçük bir havuzu anımsatan bir alana açılmaktadır. Mescit hariminin kuzeyine denk gelen bu tesisat 1199 yılında sona eren Selçuklu hâkimiyeti sonrasında, burasının atölyeye dönüştürüldüğünü düşündürmektedir. 2021 yılı çalışmalarında bu alanın belgelenecek kaldırılmasına karar verilmiş ve altında mescidin özgün sütun altlıklarına ulaşılmıştır (Fotoğraf: 10). Sekizgen şekilli iki taş kaide, muhtemelen mescidin ahşap direklerini ve tavanını taşıymaktaydı. Bunlardan doğuda olanı kırık haldedir.

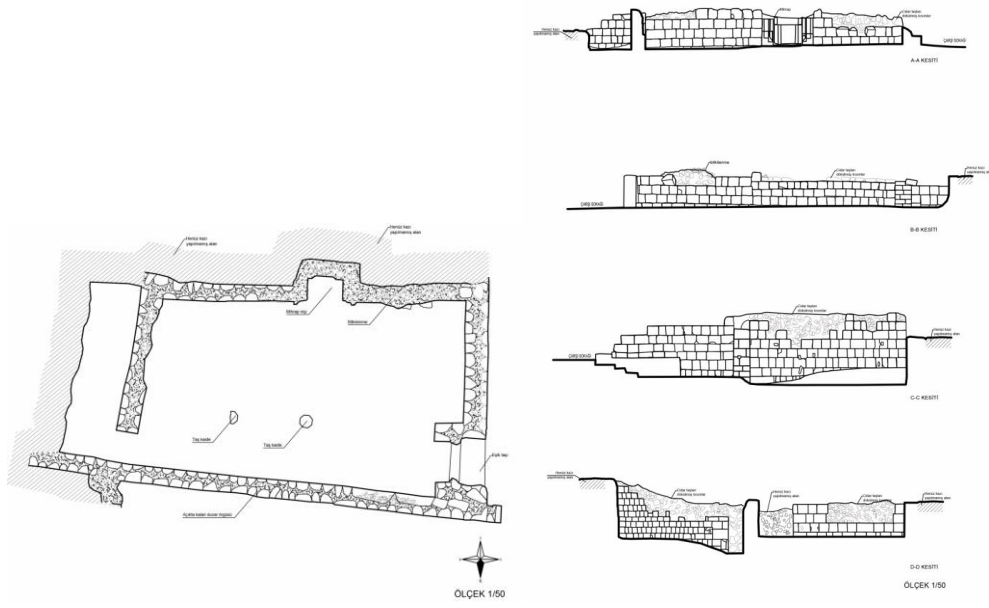
Fotoğraf 7-8-9: Mescit hariminin kuzeyindeki tesisattan görünüm

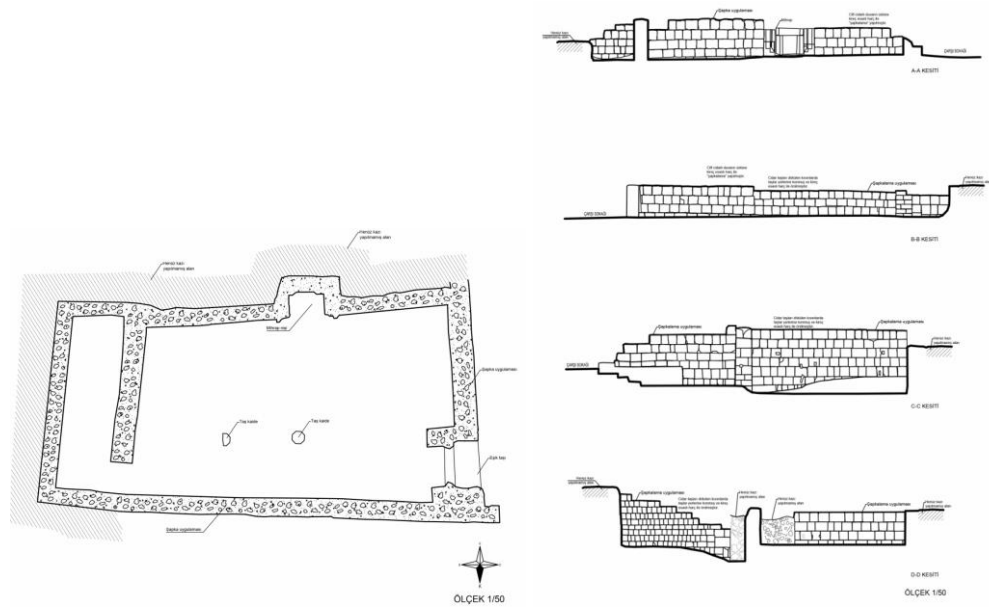
Fotoğraf 10: Mescit harimindeki taş kaidelerden görünüm

Harim mekânını taşıyan ahşap sütunlara ait sekizgen şekilli taş kaidelerin de ortaya çıkmasıyla bütünlük kazanan mescit, 2021 yılında konservasyona tabi tutulmuştur. Bu maksatla, beden duvarlarından alınan harç örnekleri Erzurum Restorasyon ve Konservasyon Bölge Laboratuvarı'nda analiz edilerek 1 kısım kireç, 3 kısım agregalı bir reçete önerilmiştir. Bu öneriden hareketle, doğal hidrolik kireç ile birlikte agregada yerel malzeme kullanmak amacıyla Ani'nin hemen batısındaki Bostanlar Deresi'nden yıkanmış dere kumu ile Ani'nin 3 km kuzeyindeki Esenkent Köyü'ndeki bir ocaktan volkanik kayalardan oluşan perlit (beyaz kum) elde edilerek 1/3 oranında özgün Horasan harcı hazırlanmıştır. Ayrıca şapka agregasına ise özgün dokuya uygun bir renk vermesi amacıyla yine Ani'nin hemen kuzeyindeki pasif taş ocaklarından elde ettiğimiz taş tozu ilave edilmiştir.

Selçuklu çarşısının bütünü (1. etap) ile birlikte planlanan ve uygulama aşamasına geçilen mescit konservasyonundaki ana koruma yaklaşımımız, "mevcut duvarları olduğu şekliyle korumak" olarak benimsenmiş ve bu amaçla duvarları yükseltmek yerine, var olmayan taş sıraları tamamlanmadan kademeli bir doğal görüntü elde edilecek şekilde uygulama aşamasına geçilmiştir (Çizim: 2-3-4-5, Fotoğraf: 11). Önce bitki temizliği yapılmış, düşen veya yerinden çıkan taşlardaki yabancı maddeler temizlenerek hazırlanan kireç esaslı harç ile özgün yerlerine konmuştur. Bu uygulama esnasında, örgü harcı ile birlikte moloz taş kırıkları da kullanılmıştır. Duvarların uzun ve ağır geçen kış şartlarından korunması amacıyla üst kısımları şapka harcıyla kapatılmış ve aralarına da küçük parça taşlar yerleştirilmiştir. Böylelikle düz harpuşa görüntüsünden uzak, daha doğal bir görünüm sağlanmıştır.

Çizim 2-3: Mescidin konservasyon öncesi rölöve planı ve kesitleri (Mustafa Tahir Ocak)

Çizim 4-5: Mescidin konservasyon sonrası rölöve planı ve kesitleri (Mustafa Tahir Ocak)

Fotoğraf 11: Mescidin konservasyon sonrası görünümü

Değerlendirme

Kazılar esnasında mescidin kesin inşa tarihini verecek herhangi bir yazılı belgeye ulaşılamamıştır. Ancak yapının Selçuklu devrinde, 11. yüzyıl ikinci yarısından başlayarak 12. yüzyıl boyunca yapılan ekleme ve değişikliklerle sürekli değişen dinamik bir çarşı dokusu içinde bulunması (Arslan, 2021a: 165); bu tarihler arasında Selçuklular eliyle inşa edildiğini düşündürmektedir.

Kaynaklar, Ani'den günümüze ulaşamamış iki mescit kitabesinden bahsederler (Arslan, 2021b: 477). Bu kitabelerden ilki 1073 tarihli olup Mahmud oğlu Kubadşah oğlu Hoca Hamza'ya aittir (Arslan, 2021a: 125, Blair, 1992: 140; Erdal, 2010: 129). Kitabe şöyledir:

Yazılışı

امر ببناء هذا المسجد المباركة الشريفة
خوجا حمزه بن قباد شاه بن محمود توفيق
فى شهر ذو القعدة سنة خمس و ستين و اربع مائة

Anlamı

Bu mübârek ve şerefli mescidin yapılmasını Mahmud oğlu Kubadşah oğlu Hoca Hamza, 465 (1073) yılının Zilkade ayında emretti.

Diğer kitabe ise tarihsizdir ve Ebi Said oğlu Ali'nin adı geçer (Arslan, 2021a: 126, Erdal, 2019: 135; Marr, 1906: 53)³. Şöyledir:

³ Khachatryan, bu kitabeyi büyük hamama ait olacak şekilde okumuştur (Khachatryan, 1987: 56).

Yazılışı

..... بعمارة هذه الحمام الكبير
.....

Yazılışı

..... مناره هاذه الجدار لبيت الله

رحمه الله على بن ابي سعيد

Anlamı

Minare-bu mescidin duvarı

Allah rahmet eylesin Ebi Said oğlu Ali.

Bu mescit kitabelerinin ait oldukları yapılar bilinmemekle birlikte, 2020-2021 yılı kazı sezonlarında ortaya çıkardığımız bu mescide ait olma ihtimalleri her zaman vardır. Bu durum, yukarıda ifade edildiği gibi Çarşı Mescidi'nin 11-12. yüzyıllar içinde Selçuklular eliyle yaptırıldığı iddiasını teyit eder.

Sonuç

1064 yılında Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun Türk-İslam yönetimiyle tanışan Ani, hem şehircilik manasında hem de anıtsal eserleriyle hızlıca Türk-İslam şehir dokusuyla şenlendirilmiştir. 1072-1092 yılları arasındaki bir tarihte Sultan Melikşah'ın emriyle yaptırılan Ebu'l Menûçeher Camii, anıtsal eserlerin başında gelir. Şehir surları ve üzerindeki kapıları, Katedral (Fethiye Camii-Sultan Alparslan Camii) etrafındaki Selçuklu kümbeti ve mezarlığı, şehrin muhtelif noktalarına konumlandırılan hamamlar, Selçuklu sivil mimarisini yansıtan saray-köşk ve malikâne gibi konutlar; Ani'deki diğer Selçuklu eserleri olarak karşımıza çıkar. Kuzeydeki Aslanlı Kapı'dan başlayarak Ebu'l Menûçeher Camii'ne kadar uzanan, kuzey-güney doğrultulu yaklaşık 800 m'lik aks ise Selçuklu çarşısının bulunduğu alan olarak düzenlenmiştir. Kente Selçuklulardan önce hâkim olan Bagratunî Hanedanlığı ile Selçuklu sonrası hâkimiyet kuran Gürcü Krallığı'na ait hiçbir anıtsal eserin bu aks üzerinde olmaması, tam aksine Selçuklu devrinde inşa edilen eserlerin bu doğru üzerinde yer alması; çarşı ve üzerindeki eserlerin Büyük Selçuklu devrinde oluşturulduğunu ortaya koyar.

2020-2021 yılı kazılarında ortaya çıkardığımız mescidin çarşı içinde yer alması, bunun yanı sıra mimari formlarının karakteristiği ile şehrin 1064 yılında fethedilmesiyle birlikte başlayan şenlendirme faaliyetleri esnasında inşa edildiği gayet açıktır.

..... رحمة الله على

..... العبد السعيد

Kaynakça

- AHMED BİN MAHMUD. (2011), *Selçuknâme*, Hazırlayan: Erdoğan Merçil, İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- ANDREASYAN, H. D. (2000), *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Ankara: Türk Tarih Kumu Yayınları.
- ARPEE, L. (1946), *A History of Armenian Christianity*, New York.
- ARSLAN, M., GEYİK G., ŞEN, A., KARACABEY, B., GÖREN, R. (2022), *Ani Örenyeri Kazısı 2019-2021 Yılı Çalışmaları*, Kars: Palet Yayınları.
- ARSLAN, M. (2021a), *Anadolu'da İlk Selçuklu Mimarisi: Ani*, Konya: Palet Yayınları.
- ARSLAN, M. (2021b). "Malazgirt Yolunda Ani'deki Selçuklu Mirası", *950. Yılında Malazgirt Zaferi ve Sultan Alp Arslan*, İstanbul: Ihlamur Yayınları.
- BARTHOLD, W. (1978), "Ani", *MEB İslâm Ansiklopedisi*, C. 1, 435-437.
- BLAİR, S. S. (1992), "The Monumental Inscriptions From Early Islamic Iran and Transoxiana", *Studies in Islamic Art and Architecture*, Vol. 5.
- CENGİZ, E. (2018), "Sultan Alparslan'ın Ani'yi Fethi", *Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler'de Akademik Araştırmalar-1*, 55-76.
- ERDAL, Z. (2010), "Büyük Selçuklular Öncesi Kafkaslardaki Beylikler: Şeddadiler", *V. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu Bildirileri*, 121-137.
- ERDAL, Z. (2019), "Şeddadilerden Bahsedilen Kitabeler", *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 14, 127-154.
- GREGORY ABŪ'L FARAC (Bar Hebraeus) (1945), *Abū'l Farac Tarihi*, C. I, Türkçeye Çeviren: Ömer Rıza Doğrul, Ankara: Türk Tarih Kumu Yayınları.
- GROUSSET, R. (1970), *The Empire Of The Steppes A History of Central Asia*, Fransızcadan İngilizceye Çeviren: Naomi Walford, New Jersey.
- GROUSSET, R. (1970), *The Empire Of The Steppes A History of Central Asia*, Fransızcadan İngilizceye Çeviren: Naomi Walford, New Jersey: Rutgers University.
- İBNÜ'L-ESÎR. (2016), *İslam Tarihi, el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 8, Tercüme Heyeti: Ahmet Ağırakça vd., İstanbul: Ocak Yayıncılık.
- KHACHATRYAN, A. A. (1987), *Korpus Arabskih Nadpisey Armenii VIII-XVI BB.*, C. I, Erivan.
- KIRZIOĞLU, M. F. (1953), *Kars Tarihi*, İstanbul: Işıl Matbaası.

- KIRZIOĞLU, M. F. (1971), "Selçuklular'ın Ani'yi Fethi ve Buradaki Selçuklu Eserleri", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, S. II (1970'ten ayırbasım), 111-139.
- KIRZIOĞLU, M. F. (1982), *Kars-Arpaçay Boyları Eski Merkezi Ani Şehri Tarihi (1018-1236)*, Ankara: San Matbaası.
- KIRZIOĞLU, M. F. (1983), "Selçuklular'dan Önce "Armenya"Ya/Yukarı Eller'e Hâkim Olanlar (MÖ.-IV Bin-MS. 1064)", *Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu*, 129-198.
- KÖKTEN, İ. K. (1943), "Kars'ın Tarih Öncesi Hakkında İlk Kısa Rapor", *Bellekten*, VII/27, 601-613.
- KÖKTEN, İ. K. (1944), "Orta, Doğu ve Kuzey Anadolu'da Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları", *Bellekten*, VIII/32, 659-680.
- KÖYMEN, M. A. (2017), *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kumu Yayınları.
- ARİSTAKES, L. (2019), *Ermeni Bir Rahibin Gözünden Selçuklular ve Anadolu'nun Fethi*, İngilizceden Çeviren ve Notlandıran: İlhan Aslan, İstanbul: Post Yayın Dağıtım.
- MARR, N. (1906), "Raskopki v Ani v 1904 Godu", *İzvestiya, İmperatorskoy Arheologičeskoj Komissii*, 73-94.
- MÜNECCİMBAŞI AHMED B. LÜTFULLAH. (2017), *Câmiu'd-Düvel-Selçuklular Tarihi I*, Hazırlayan: Ali Öngül, İstanbul: Kabalcı Yayıncılık.
- VARDAN, M. (1937), "Türk Fütuhâtı Tarihi (889-1269)", *Tarih Semineri Dergisi*, I/II, Türkçeye Çeviren: Hrant D. Andreasyan, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- PİYADEOĞLU, C. (2019), *İnsanlığın Sığınağı Alp Arslan*, İstanbul: Erdem Yayınları.
- SEVİM, A. (2019), *Malazgirt Meydan Savaşı*, Ankara: Türk Tarih Kumu Yayınları.
- SİBT İBNU'L-CEVZÎ. (2011), *Mir'âtü'z-Zamân Fî Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular*, Seçme, Tercüme ve Değerlendirme: Ali Sevim, Ankara: Türk Tarih Kumu Yayınları.
- ŞADRUDDÎN EBU'L-HASAN 'ALİ İBN NÂŞİR İBN 'ALİ EL-HÜSEYNÎ. (1999), *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, Çeviren: Necati Lügal, Ankara: Türk Tarih Kumu Yayınları.
- TARÎH-İ ÂL-İ SELÇUK. (2014), *Anonim Selçuknâme*, Tercüme ve Notlar: Halil İbrahim Gök-Fahrettin Coşguner, Ankara: Atıf Yayınları.
- TURAN, O. (2017), *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.